

УДК 343.98

М. О. Журавльова
кандидат психологічних наук
судовий експерт

*Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ ПРАКТИКИ У СПРАВАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВСТАНОВЛЕННЯМ ГРОШОВОГО ЕКВІВАЛЕНТУ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Проведено аналіз сучасної судової та експертної практики встановлення грошового еквіваленту моральної шкоди. Розглянуто можливості використання методики В. П. Паліюка при виконанні судово-психологічних експертиз, запропоноване поетапне формування судового рішення стосовно суми компенсації моральних страждань на підставі врахування 3 складових: позиції потерпілого, яка відображається в позовних вимогах, думки експерта, яка відображається у висновках судової психологічної експертизи, та думки самого суду.

Питання встановлення грошового еквіваленту моральних страждань є актуальним впродовж тривалого часу. Згідно з «Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» встановлення глибини та важкості страждань особи, а також розрахунок приблизної суми, яка може їх компенсувати, віднесені до компетенції експертів-психологів [4]. З 2010 року в своїх розрахунках психологи використовували методику О. М. Ерделевського, яку було включено до Реєстру методик проведення судових експертиз, затвердженого наказом Міністерства юстиції України [11]. Незважаючи на дуже детальний опис автором методики процесу її використання, аналіз досвіду участі експертів-психологів у судових засіданнях дозволяє стверджувати, що розрахунки компенсації моральних страждань за цією формулою завжди викликають гучні дебати. Експертна практика свідчить про те, що в більшості справ, в яких експертом-психологом проводилося дослідження з питань встановлення розміру моральної шкоди, будь-яка сторона вважає за необхідне викликати експерта для допиту з наданого висновку.

Чітка та зрозуміла формула О. М. Ерделевського під час її використання на практиці надто часто викликає сумніви відносно справедливості підрахунків у тих випадках, які встановлюються на підставі презюмованої шкоди (цим поняттям автор методики визначає середній, «нормативний» розмір моральної шкоди в грошовому еквіваленті для кожного випадку, який обчислюється у мінімальних заробітних платнях), та неможливістю стандартизованого використання формули у випадках, які неможливо співвіднести з таблицею відносних одиниць. Наприклад, О. М. Ерделевським запропоновано використо-

увати як презюмовану шкоду 216 мінімальних заробітних плат як у випадках втрати близького родича, так і при отриманні потерпілим шкоди здоров'ю середньої тяжкості, а у випадку тяжкої шкоди здоров'ю – 576 МЗП [12].

З 2010 року до цього часу, нами було проведено понад 100 експертиз з встановлення моральної шкоди, з них близько 20 експертиз – моральної шкоди, спричиненої втратою родича. Результати психологічних досліджень потерпілих за даними справами дозволяють стверджувати, що втрата дитини, батька або брата для більшості потерпілих дорівнюється до тяжкої шкоди здоров'ю, яка має тотальний вплив на особистість потерпілого і залишає негладкий слід на все життя.

З самого початку використання методика О. М. Ерделевського піддавалася критиці за не психологічні критерії у своєму складі (ступінь провини сторін тощо) і більшу юридичну спрямованість, хоча була пропонована для використання саме психологам [12]. 5-річна практика використання вказаної методики засвідчує, що, незважаючи на високу якість розробки, ця формула не стала досконалим інструментом у роботі експертів-психологів.

Можливо, це також є причиною того, що 29.01.2016 року рішенням Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України, методика О. М. Ерделевського була виключена з Реєстру методик та внесена до Переліку рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, затвердженої наказом Міністерства юстиції України [6].

Створення нової методики фахівцями з судово-психологічних досліджень заплановано на 2016-2017 роки, але реальне використання її в роботі можливе не раніше 2018 року, а експертна практика потребує вирішення питань розрахунку моральної шкоди майже кожного дня. Зокрема, на цей час на виконанні у психологів Одеського НДІСЕ знаходиться 10 експертиз з встановлення моральної шкоди, у експертів Львівського та Київського НДІСЕ – 7 та 25 експертиз відповідно.

У зв'язку з цим вимагає уваги питання методологічного забезпечення судово-психологічної експертизи моральної шкоди, знаходження єдиної концепції вирішення експертних задач з цього напрямку.

Незважаючи на велику кількість сучасних дослідників з проблеми компенсації моральної шкоди (С. М. Антосик, Д. В. Боброва, М. І. Гошовський, С. Е. Демський, О. В. Дзера, К. В. Дорошенко, О. М. Ерделевський, О. В. Капліна, О. М. Кокун, О. П. Кучинська, В. І. Манукян, В. П. Паліюк, Р. О. Стефанчук, А. Е. Шерстобитов, С. І. Шимон та інші), на цей час у Переліку рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, затвердженого наказом Міністерства юстиції України, на який рекомендується спиратися експертам-психологам, існує тільки дві методики розрахунку моральної шкоди: О. М. Ерделевського та В. П. Паліюка [6].

В умовах, які склалися, на наш погляд, експертам слід звернути увагу на можливість використання у своїй практиці методики В. П. Паліюка, оскільки

виключення методики О. М. Ерделевського з Реєстру призвело до втрати довіри до її застосування, з'явилися перші скарги на нібито необгрунтоване використання цієї формули, і, незважаючи на безпідставність таких скарг, продовження залучення методики О. М. Ерделевського, на нашу думку, може призвести до послаблення значущості експертних висновків [5].

В свою чергу, методика В. П. Паліюка надає експерту широкі межі, завдяки відсутності середніх показників або інших числових критеріїв оцінки моральної шкоди, з якої можливо було б починати розрахунок, але при цьому вона потребує більшої відповідальності та вдосконалення професійних умінь експертів-психологів, на підґрунті яких можливо сформулювати об'єктивне рішення у кожному окремому випадку. По деяких аспектах методика В. П. Паліюка постає антагоністичною до методики О. М. Ерделевського, і якщо останній встановив конкретні середньостатистичні показники спричиненої шкоди (презюмовану шкоду), то В. П. Паліюк, посилаючись на законодавство, вказує, що на відміну від майнової шкоди, розмір якої встановлений законом, від регулювання чіткого обсягу відшкодування моральної шкоди законодавець відмовився, надавши це право суду, тому, на думку автора, звідси випливає, що дійсного розміру відшкодування немайнової шкоди не існує до тих пір, поки суд його не визначив [5, 12].

В. П. Паліюк вказує, що для вирішення цієї проблеми суду необхідно звернути увагу на 2 моменти: ставлення законодавця до даного питання (обсяг відшкодування моральної шкоди, згідно з чинним законодавством України, може бути виражений в грошовій або іншій матеріальній формі) та критерії визначення розміру відшкодування цієї шкоди. Автор вважає, що таке ставлення законодавця є вірним, оскільки встановлення мінімального або максимального розміру моральної шкоди порушує права потерпілого, який може оцінити втрати немайнового характеру вище чи нижче законодавчого рівня. Опираючись на С. І. Шимон та В. П. Паліюк, визнається значущість думки самого потерпілого відносно грошового еквіваленту його страждань [5].

У статті «Критерії визначення розміру завданої моральної шкоди при її доказуванні у суді» О. В. Батожська та О. В. Піхурець вказують, що під час встановлення розміру компенсації моральної шкоди, суд може обрати один з трьох можливих варіантів щодо ухвалення рішення про задоволення позову: взяти за основу суму коштів, яку вказав позивач, призначити психологічну експертизу або вирішити це питання самостійно, спираючись на свій власний розсуд [1]. Автори підкреслюють, що останній варіант є найпоширенішим у судовій практиці. Резюмуючи свою статтю, вони вказують на необхідність призначення психологічної експертизи за даною категорією справ, підкреслюють що «суд повинен не змінювати (збільшувати або зменшувати) заявлений розмір компенсації моральної шкоди, а визначати його, ґрунтуючись на відповідних експертних висновках, враховуючи принципи справедливості та розумності, а також інші обставини, які мають істотне значення для справи» [1].

Вважаємо, що твердження стосовно формальності прийняття рішень судом є неспроможним відповідно до наступних підстав.

Нами проведено аналіз 60 судових рішень, які були винесені на території України з 2010 по 2016 рік згідно з Єдиним державним реєстром судових рішень [2].

Проаналізовано цивільні справи, в яких предметом спору було встановлення моральної шкоди у випадку втрати близького родича, отримання тілесних ушкоджень різного ступеню тяжкості та неправомірних дій органів дізнання, слідства та суду, у більшості яких потерпілі прагнули отримати за свої страждання від 1 млн. грн. та позови яких були задоволені (повністю або частково).

1. З аналізу судової практики не вбачається жодного випадку збільшення суми позовних вимог судом. З нашої точки зору, це негласне правило, яке з психологічної точки зору, є єдино вірним. Так, нікому іншому, крім самого потерпілого не відомо, наскільки досліджувані за справою обставини травмували його особистість, і будь-яка сума позовних вимог, яка висувається потерпілим, виходячи з його власного розуміння «достатності» суми, її здатності в тій чи іншій мірі компенсувати страждання, виправити наслідки, задовольнити актуальні потреби, повинна являти собою верхню межу виплати, яка встановлюється.

У практиці психологічної експертизи моральної шкоди зустрічалися випадки, коли сума, розрахована за допомогою формули О. М. Ерделевського, була більша за позовні вимоги. У таких обставинах, грошовий еквівалент моральної шкоди був зменшений експертом відповідно до позовних вимог.

На цій підставі, вважаємо, що твердження О. В. Батожської та О. В. Піхурець про те, що «суд, змінюючи суму заявлених позовних вимог, може не тільки зменшити, а й збільшити розмір компенсації, заявлений позивачем», діючи на власний розсуд, «враховуючи обставини справи та докази, досліджені й оцінені в судовому засіданні» є хибним [1].

2. Результати аналізу судових рішень у цивільних справах, прийнятих різними судами на території України, дозволили встановити, що найбільші суми грошового еквіваленту моральної шкоди присуджувалися у випадках дійсно значного травмування особистості. Так, взагалі найбільша присуджена виплата становила 2 млн. грн. у випадку втрати члена сім'ї рішенням Яворівського районного суду Львівської області від 14.03.2016 року (позов був задоволений у повному обсязі) [10]. При цьому, вказавши на складність у викладенні повного рішення, суд проголосив тільки вступну та резолютивну частини рішення, тому проаналізувати обставини справи, які призвели суд до такого рішення не виявляється можливим. Але це не єдиний випадок присудження суттєвої компенсації. Так, Вовчанський районний суд Харківської області частково задовольнив позов громадянина на 2 млн. грн. за втрату сина у ДТП, присудивши йому 1 млн. грн. [8]. У 2014 року заочним рішенням Приморського районного суду м. Одеси позов громадянина, який отримав

тяжкі тілесні ушкодження, став інвалідом 1 групи, втратив можливість самостійного пересування (відповідач, рухаючись на автомобілі, збив його на пішохідному переході), про отримання моральної шкоди в 1 млн грн. був задоволений у повному обсязі [3]. Рішенням апеляційного суду Херсонської області від 25.07.2013 року був частково задоволений позов громадянки на 2 млн. грн. та присуджена компенсація моральної шкоди в 1,5 млн. грн. [7]. Свій позов громадянка обґрунтувала тим, що у результаті неправомірних дій органів слідства вона була затримана як підозрювана за фактом смерті її чоловіка та провела під вартою 6 років. Органами досудового слідства було накладено арешт на належне їй майно, будинок, допоміжні прибудинкові споруди, автотехніку, які за час її перебування під вартою було втрачені, знищені, продані.

Хоча судова практика демонструє й інші випадки, коли, незважаючи на обґрунтованість позовних вимог, сума компенсації була дуже незначною. Так, у 2013 році рішенням Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області шахтарю, якого було визнано інвалідом 2 групи (встановлено 80 % втрати професійної працездатності) в результаті виробничої травми та позовні вимоги якого складала 100 тис. грн., було присуджено 3,5 тис. грн. компенсації моральних страждань [9].

Але, на наш погляд, сучасна судова практика компенсування моральної шкоди має позитивний розвиток і рішення, які викликають сумніви стосовно своєї необґрунтованості, складають невелику частину з загальної кількості задоволених позовних вимог.

Не погоджуючись з О. В. Батожською та О. В. Піхурець, ми припускаємо, що єдиним вірним способом об'єктивізації судових рішень з питань моральної шкоди є врахування трьох важливих складових: думки потерпілого, яка відображається в позовних вимогах, думки експерта, яка відображається у висновках судової психологічної експертизи та думки самого суду [1].

При цьому вважаємо, що доцільна побудова процесу прийняття рішення судом з чотирьох наступних стадій:

1. Аналітична стадія. Суд оцінює докази, надані потерпілим, розглядає обґрунтованість позовних вимог, оцінює заперечення відповідачів.

2. Стадія попереднього рішення. Суд формує попереднє бачення суми, виходячи з принципів розумності та справедливості.

3. Стадія залучення експерта. Суд призначає психологічну експертизу для з'ясування психологічних особливостей справи, які неможливо встановити під час судового засідання. Крім того, експерт-психолог в даному випадку виконує роль помічника, який виступає з суддею на одному боці та надає на розсуд суду думку компетентного фахівця, який є так само неупередженим та об'єктивним, що, в свою чергу, сприятиме вирішенню питання судом.

4. Синтезуюча стадія. Суд приймає остаточне рішення, з огляду на обґрунтування потерпілого, попереднє особисте бачення шуканої суми та думку експерта як деякий усереднений показник.

В свою чергу, судовий експерт-психолог під час виконання експертизи може використовувати методику В. П. Паліюка, яка має у своєму складі розумні критерії, не вступає у протиріччя з законом та не обмежує права потерпілого [5].

Так, доопрацювавши підхід С. І. Шимон, серед критеріїв оцінки моральних страждань В. П. Паліюк виділив загальні та приватні. До загальних він відносить: суть позовних вимог, характер діяння особи, яка заподіяла шкоду, ступінь вини відповідача, глибину моральних і фізичних страждань, характер і ступінь моральних і фізичних страждань, тривалість втрат немайнового характеру та їх значимість.

Приватні критерії залежать від виду злочину. Наприклад, при зазіханнях на життя і здоров'я автор виділяє наступні критерії: вид і спосіб вчиненого злочину, суб'єктивна сторона злочину (вина), соціальний стан потерпілого, ступінь близькості загиблого і позивача, а також спосіб отримання інформації про загибель родичів. У випадках посягання на свободу і особисту недоторканність критерії будуть іншими: порушення нормальних життєвих зв'язків, погіршення відносин з оточуючими людьми, час перебування під слідством або судом, особливості перебування під вартою, застосування тортур або нелюдського чи такого, що принижує його гідність, поводження, повідомлення в засобах масової інформації про «протиправну» поведінку реабілітанта, особливості потерпілого [5].

Таким чином, був проведений аналіз сучасної судової та експертної практики встановлення грошового еквіваленту моральної шкоди. Розглянуті можливості використання методики В. П. Паліюка при виконанні судово-психологічних експертиз, запропоноване поетапне формування судового рішення стосовно суми компенсації моральних страждань на підставі врахування трьох складових: позиції потерпілого, яка відображається в позовних вимогах, думки експерта, яка відображається у висновках судової психологічної експертизи, та думки самого суду.

Перелік посилань

1. *Батоюжська О. В., Піхурець О. В.* Критерії визначення спричиненої моральної шкоди при її доказуванні у суді // *Право і безпека*. 2015. № 2 (57). С. 148-153.
2. *Єдиний державний реєстр судових рішень* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua>.
3. *Заочне рішення* Приморського районного суду м. Одеси від 09.10.2014 р. [у справі № 522/7045/14-ц] // *Єдиний державний реєстр судових рішень* [Електронний ресурс]. Режим доступу: reyestr.court.gov.ua/Review/41341237.
4. *Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень*: наказ Мініюсту України від 08.10.98 р. № 53/5 у редакції від 27.07.2015 р. № 1350/5 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
5. *Паліюк В. П.* Возмещение морального (неимущественного) вреда : монография / В. П. Паліюк. 2-е изд., исп. и доп. К., 2000. 272 с.
6. *Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз*: наказ

- Мініюсту України від 30.07.2010 № 1722/5 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v1722323-10>.
7. *Рішення* Апеляційного суду Херсонської області від 25.07.2013 р. [у справі № 22-ц/791/2309/13] // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32697074>.
 8. *Рішення* Вовчанського районного суду Харківської області від 24.03.2014 р. [у справі № 617/473/13-ц] // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38055638>.
 9. *Рішення* Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 11.10.2013 р. [у справі № 188/1610/13-ц] // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35760139>.
 10. *Рішення* Яворівського районного суду Львівської області від 14.03.2016 р. [у справі № 460/840/15-ц] // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56627781>.
 11. *Ресстр методик* проведення судових експертиз Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tmpse.minjust.gov.ua>.
 12. *Эрделевский А. М.* Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики. 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2004. 320 с.

ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНОЙ И ЭКСПЕРТНОЙ ПРАКТИКИ ПО ДЕЛАМ, СВЯЗАННЫМ С УСТАНОВЛЕНИЕМ ДЕНЕЖНОГО ЭКВИВАЛЕНТА МОРАЛЬНОГО ВРЕДА

М. О. Журавлёва

В январе 2016 года методика определения размера причиненного морального вреда А. М. Эрделевского была исключена из Реестра методик проведения судебных экспертиз, утвержденных приказом Министерства юстиции Украины. В статье экспертам-психологам предложено обратить внимание на возможность использования в своей практике методики В. П. Палиюка, которая в некоторых аспектах является антагонистичной методике А. М. Эрделевского, проведено сравнение подходов к расчету суммы компенсации морального вреда данных авторов.

Рассмотрены критерии оценки моральных страданий, предлагаемые В. П. Палиюком, среди которых он выделяет общие (суть исковых требований; характер деяния лица, причинившего вред; степень вины ответчика; глубина, характер, степень нравственных и физических страданий и др.) и частные, которые зависят от вида преступления.

Представлен обобщенный анализ 60 судебных решений по гражданским делам, вынесенным на территории Украины с 2010 по 2016 год согласно Единому государственному реестру судебных решений, предметом спора в которых было установление морального вреда.

В процессе анализа судебной практики не выявлено ни одного случая увеличения суммы исковых требований судом. Считаем это негласное правило единственно верным, поскольку никому, кроме самого пострадавшего, неизвестно, какая сумма может быть «достаточной» для компенсации его страданий.

Путем анализа судебных решений судов разных инстанций установлено, что наибольшие суммы денежного эквивалента морального вреда присуждались в случаях действительно значительного травмирования личности потерпевших.

Считаем, что целесообразно построение процесса принятия решения судом из четырех стадий: аналитической, стадии предварительного решения, стадии привлечения эксперта и синтетической стадии.

В статье проведен анализ современной судебной и экспертной практики установления денежного эквивалента морального вреда. Рассмотрены возможности использования методики В. П. Палиюка при выполнении судебно-психологических экспертиз, предложено поэтапное формирование судебного решения относительно суммы компенсации нравственных страданий на основании учета трёх составляющих: позиции потерпевшего, которая отображена в исковых требованиях, мнения эксперта, которое отображается в выводах судебно-психологической экспертизы, и мнения самого суда.

ASPECTS OF JUDICIAL AND FORENSIC EXAMINATION IN MATTERS RELATED TO THE ESTABLISHMENT OF THE MONEY EQUIVALENT OF NON-PECUNIARY DAMAGE

M. Zhuravleva

In January 2016 A. Erdelevskiy method of determination of the caused non-pecuniary damage size had been excluded from the Register of forensic examination procedures, approved by the Ministry of justice of Ukraine. It is offered to pay to experts-psychologists attention to the possibility of using in practice methods of V. Paliyuk, which is in some aspects antagonistic to the method of A. Erdelevskiy. V. Paliyuk indicates that the legislature has abandoned from exact caused non-pecuniary damage size compensation regulation, and has provide this right to the court. Therefore, the actual size of non-pecuniary damage compensation doesn't exist until the court will remand it.

We studied criteria for evaluation of moral and physical sufferings, offered by V. Paliyuk. Among them he determines the general ones: essence of lawsuit requirements; character of act of the person which has done harm; degree of guilt of defendant; depth, character, degree of moral and physical sufferings, etc., and the private criteria for evaluation of moral sufferings which depend on a type of the crime.

We consider that the following process of decision-making by court is expedient: 1) the court estimates the evidence produced by the victim, considers validity of claim requirements; 2) the court forms preliminary idea of the required sum, proceeding from the principles of rationality and justice; 3) the court appoints psychological examination, for clarification of psychological features of business which can't be established during the court session; 4) the court makes a final decision, considering justifications of the victim, courts' preliminary representation of the required sum and opinion of the expert as a certain average indicator.

The analysis of modern judicial and expert practice of establishment of a money equivalent of non-pecuniary damage is carried out in the article. The possibilities of use of a method of V. Paliyuk when performing judicial-psychological examinations are considered; stage-by-stage formation of the judgment concerning the sum of compensation of moral sufferings on the basis of the accounting of 3 components is offered: the victim's positions which is displayed in claim requirements, opinions of the expert which is displayed in conclusions of judicial and psychological examination and opinion of the court.